

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ ПРАВОВОЇ НАУКИ

М. Вороніна, доцент НЮА України

Теорія правового регулювання економічних відносин у системі наукового знання

У системі наукового знання термін “теорія” застосовується в широкому і вузькому значенні.

Теорія (від грец. $\theta \epsilon \omega \rho \iota \alpha$ — дослідження, розгляд, огляд) — система поглядів, ідей, гіпотез, концепцій, положень в тій чи іншій галузі знань, що містять дані про істотні зв’язки дійсності. При такому широкому підході в науці були виділені основні типи наукових теорій: теорії або теоретичні напрямки, що є узагальненням емпіричного матеріалу (наприклад, еволюційна теорія Дарвіна, хромосомна теорія спадкоємності, теорія Павлова, вчення про біосферу Вернадського), їх математичні моделі; аксіоматичні теорії теоретико-множинного рівня (характерні для багатьох галузей природознавства — хімії, фізики, біології, малою мірою — для суспільних наук, наприклад, математичної економіки); логіко-математичні теорії, в яких водночас описуються деякий науковий об’єкт і процедура його вивчення (застосовуються, зокрема, при вивченні і прогнозуванні суспільного життя).

Розширення діапазону наукового знання призвело до появи теорій теоретико-множинного рівня: теорії особистості, економічних теорій, інформації, лінійного або динамічного програмування, правових теорій та багатьох інших. Разом з тим сформувалася позиція, відповідно до якої стійкий розподіл сфер наукового дослідження на окремі дисципліни, спеціалізоване дослідження еволюції різноманітних явищ зовсім не повинні бути перешкодою на шляху до створення трансдисциплінарної єдиної теорії. Причиною цьому стало застосування спільних понять теорій в біологічних, фізичних, соціальних та інших науках. Йдеться про такі поняття як нелінійні активні середовища, нерівномірність, необоротність, нестабільність, біфуркація складних систем, еволюція, повторність, флуктуаційний вибір змін та ін., що застосовуються рівною мірою до складних органічних і неорганічних систем.

Теорії нерідко ототожнюються з гіпотезами — науковими припущеннями, ідеями, що мають правдоподібний характер, однак потребують додаткової перевірки, аргументації, доказів. Якщо стосовно математичних теорій висновки останніх можуть бути доведені з використанням аксіом — положень, що не потребують доведення, то висновки в економічній і правовій сферах можуть носити лише вірогідний характер, що відповідає специфіці складних соціальних систем.

Теорію в сучасному науковому розумінні не можна ототожнювати з емпіричними описами. Теорія, що розуміється як компонент науки, являє собою особливого роду модель об'єктів, що нею вивчаються. Це положення слід відрізнити від твердження, що теорія є засобом побудови різноманітних моделей. Теорія не тільки засіб для побудови моделей, вона сама є моделлю об'єктів, знання про які в ній фіксуються. Вона з самого початку орієнтується на певну галузь об'єктів і може бути використана для одержання знань про об'єкти іншої природи лише після більш-менш значної трансформації.

У вузькому значенні термін “теорія” відповідає системі поглядів, ідей, що об'єднують учених — прибічників якого-небудь наукового напрямку (школи) в економічній, правовій, соціологічній або іншій сфері. Так, у сучасній економічній науці виділяють такі наукові напрямки.

Неокласична теорія — включає прибічників надто неоднорідних концепцій “граничної корисності”. Застосування цієї теорії до соціальної політики іменується соціальною економічною теорією і охоплює сферу охорони здоров'я, освіти, охорону суспільного порядку та соціальне забезпечення.

Інституціоналізм — виходить з необхідності врахування всіх чинників, що впливають на економічні відносини: правових, політичних, психологічних, соціальних та ін.

Неокейнсіанство — підкреслює значення інституціональної структури економіки і соціальних взаємозв'язків усередині неї. Пропонує теорію розподілу і зайнятості, засновану на інвестиційній поведінці класу індивідів, контролюючих капітали, схильність до заощадження яких контролює загальну величину прибутку і рівень зайнятості.

Неолібералізм — виходить з принципу саморегулювання ринку, свободи економічних суб'єктів від зайвої регламентації з боку держав.

Марксистська теорія — її вихідні положення полягають у тому, що в основі розвитку суспільства знаходяться виробничі відносини, сукупність яких як базис обумовлює надбудову — правову, політичну, духовну та ін. Зазнала деякої трансформації шляхом включення до неї елементів кейнсіанської теорії та реальних змін, які відбулися в капіталістичній системі в останні роки. Економічні концепції, що близькі до марксистської традиції, але побудовані на інших теоретичних джерелах — анархізмі, лівому радикалізмі, — іменуються радикальною економічною теорією.

Економічна теорія пропозиції — головними визначальними чинниками зростання виробництва як в довгостроковому, так і в короткостроковому періоді є стимулювання пропозиції капіталів та робочої сили. Звідси — критика засобів прямого регулювання економіки з боку держави, підтримка ліберальних засобів управління, становлення сприятливої структури податків, усунення бар'єрів для інвестування і високопродуктивної праці.

Позитивна економічна теорія — заснована на позиції, що будь-які пропозиції економістів мають бути втілені в таку форму, при якій вони можуть бути перевірені емпіричними даними і не містити оціночних суджень. Досліджує відносини в сфері існуючого.

Нормативна економічна теорія — припускає економічний аналіз у сфері належного з позиції досягнення цілей, поставлених суспільством.

Економічна теорія політики — заснована на позиції, згідно з якою політичні партії, що перемогли на виборах, здійснюватимуть економічну політику, яка приносить їм максимальну кількість голосів виборців.

Фактичний стан економіки в тій чи іншій державі визначає домінування окремих наукових шкіл і напрямків. Будучи сформульованою як керівний або політичний принцип (система принципів) домінуюча теорія набуває характеру панівної доктрини.

Наведена класифікація заснована скоріше на несуворо витриманому критерію історичної вагомості в теорії економічної науки. В країнах з ринковою (перехідною до ринкової) економікою

домінуючим сьогодні виступає поєднання елементів неокласичної теорії, яке носить назву неокласичного синтезу.

Галузь пізнання всієї державно-правової дійсності належить до сфери юридичної науки. Залежно від предмета дослідження в правознавстві умовно виділяють такі групи юридичних наук:

а) історико-теоретичні (історія держави і права, загальна теорія держави і права, історія вчень про державу і право, теорія римського права та ін.); б) галузеві (конституційне, цивільне, адміністративне, трудове, кримінальне право та ін.); в) спеціальні (криміналістика, судова медицина, криминологія, судова бухгалтерія та ін.); г) міжнародно-правовий цикл (міжнародне публічне право, міжнародне приватне право, консульське і дипломатичне право); г) науки, що вивчають державу і право зарубіжних країн.

Незважаючи на спільний об'єкт дослідження — держава і право — кожна з перелічених наук спирається на власний вхідний теоретичний, логічний, емпіричний базис різноманітного ступеня розвиненості внаслідок різноякісності їх предмета.

Зокрема, до предмета загальної теорії держави і права належить вивчення ознак держави і права, закономірностей виникнення, становлення і розвитку всіх державно-правових явищ, а також їх ставлення до інших соціальних (в тому числі економічних) явищ. Окремі ж сторони, елементи, компоненти, аспекти державно-правової дійсності є предметом дослідження інших груп юридичних наук. При цьому загальна теорія права, за справедливим зауваженням С. Алексєєва, виявилась у вигляді “виведених за дужки” даних галузевих наук (на рівні узагальнень догми права). Цей різнорідний за своїми галузевими джерелами юридичний матеріал на рівні загальної теорії права дозволив побачити його загальною юридичну значущість і разом з тим окреслити споконвічний предмет юридичної науки в усіх його аспектах, його диференціацію за трьома напрямками, що характеризують догму права, — деталізована будова права, його зовнішні форми і чинність.

Цінність теоретичного знання полягає не тільки в постійному зростанні концепцій, позицій, праць і розробок попередників, наступності знань і висновків, але також у постійному врахуванні реальних умов і взаємозв'язків, що змінюються, а так само і даних

інших галузей науки: філософії, соціології, економіки, системних досліджень, психології, етики, медицини та ін.

Розвиток природничих і технічних наук досить тривалий період відбувається за рахунок поглиблення їх інтеграції, що тягне за собою появу нових наукових напрямків і теорій, таких як клінічна фармація, біотехнологія, геобіохімія, космологічна еволюція, фармакоекономіка, математична генетика та ін. У суспільних науках, включаючи правознавство, на думку більшості дослідників, все набагато гірше. Тут буде відсутня скільки-небудь тривка спільність не тільки з природничими і технічними науками, а й навіть між спорідненими галузями наукового знання: державознавством і правознавством, економікою, політологією, філософією, соціологією, етикою, що істотно знижує потенціал цих наук. Наведене не означає повної відсутності таких міждисциплінарних досліджень. Прикладом може служити застосування теорії дисипативних структур, яка виникла на основі дослідження найпростіших фізико-хімічних систем, до пояснення процесів, що відбуваються в біологічних, екологічних і соціально-культурних системах. Іноді соціальну (соціоекономічну, соціокультурну) еволюцію характеризують як продовження біологічної або генетичної еволюції, але іншими засобами. Остання зв'язана не стільки з передачею індивідуального досвіду, навиків, знань і традицій всіх попередніх поколінь людей тією мірою, якою вони зафіксовані і об'єктивовані в результатах практичної та інтелектуальної діяльності. Завдяки цьому соціальна еволюція здійснюється незрівнянно більш швидкими темпами, ніж еволюція біологічна. Тому цілком обґрунтованою є позиція Д. Керімова, згідно з якою “скільки-небудь плідне вирішення проблем загальної теорії держави і права неможливо без професійних знань філософії, соціології, політології, етики; державного і адміністративного права — без взаємодії з політологією і наукою організації та управління; цивільного, трудового і господарського права — поза органічним зв'язком з загальною і галузевою економікою; кримінального і виправного права — без психології, педагогіки, етики; міжнародного права — крім теорії міжнародних відносин, політології — поза глобальними проблемами світового співтовариства і т. д. і т. п.”

Уявляється, що при розгляді проблем правового регулювання економічних відносин органічний зв'язок із загальною, галузевою економікою і системою економічних теорій просліджується так чи інакше не тільки в галузях цивільного, трудового і господарського права, а й в конституційному, адміністративному, міжнародному, екологічному, кримінальному і навіть в багатьох прикладних галузях.

Становлення і розвиток *теорії правового регулювання економічних відносин* відбувалися шляхом теоретичного обґрунтування і практичного вирішення низки проблем у сфері економіки. В галузі загальної теорії права становлення понятійного апарату, фундаментальних принципів, логічних правил теорії правового регулювання економічних відносин йшло шляхом обґрунтування: об'єктивних суперечностей суспільного розвитку, що породжують необхідність у правовому регулюванні, а також викликають зміни правових норм та інститутів; внутрішніх суперечностей правової системи, обумовлених тим, що вони становлять собою складний комплекс, що розвивається нерівномірно і покликаний виконувати різноманітні, в тому числі суперечливі, функції; принципів керівництва економікою та їх правового закріплення; аналізу об'єктивних економічних законів і правових форм їх реалізації; відповідності правової форми та економічного змісту; ефективності впливу правової системи на економіку; розмежування чинності об'єктивних закономірностей економічного базису і власних закономірностей надбудови. Значний теоретичний імпульс становленню інтегрованого знання в галузі взаємодії права і економіки надали роботи в галузевих та спеціальних юридичних науках. Йдеться не тільки про класичний цивілістичний цикл С. Братуся, Є. Суханова, І. Покровського, Ю. Толстого, О. Йоффе, В. Грибанова та ін. Важливий внесок у теорію правового регулювання економічних відносин зробили фахівці в галузі конституційного, кримінального, трудового, екологічного права, кримінології, криміналістики. Це дослідження, які стосуються різноманітності форм власності і господарювання, правових проблем ринку праці, результативності суспільного виробництва, поняття економічної злочинності, а також тих, що перебувають на межі кримінального права, кримінології, криміналістики та багатьох інших.

У межах цивільного права основна увага приділялася розвитку інституту права власності (до речі, досі не розвинутого належним чином) або обґрунтуванню окремих правових форм вираження, зміни, організації економічного змісту: нормативних (наприклад, договорів) і піднормативних (методів, засобів, правовідносин).

Однак пріоритет у галузі фундаментальної розробки загальних проблем правового регулювання економічних відносин, створення *єдиної теорії*, що повинна служити основою для вирішення конкретних питань, належить, безумовно, Р. Халфіній, яка обґрунтувала це в серії робіт, об'єднаних даною тематикою.

Паралельно відбувався процес розвитку і збагачення теорії правового регулювання економічних відносин за рахунок застосування даних системних досліджень для складноорганізованих систем (у тому числі правових, економічних), таких як нерівномірність, нестабільність, біфуркації складних систем, багатоваріантність можливих шляхів їх розвитку, флуктуаційний вибір змін (І. Пригожин, Г. Хакен, К. Поппер, Н. Моїсеєв, І. Стенгерс); даних теорії довгих хвиль в економіці (Н. Кондратьєв), теорії грошей і кон'юнктурних міркувань, аналізу впливу економічних, соціальних і інституціональних процесів (Ф. Хайєк); проблем людської поведінки, соціальних відносин і причин злочинності у сфері економіки (Г. Беккер), теорії глобалізації економічних процесів та ін.

Зазначені напрямки, як не дивно це констатувати, призвели до висновку, що в усіх випадках реалізації тієї чи іншої економічної теорії в практику державно-правового будівництва конкретної держави (в Україні зараз це, безумовно, формування ринкової економіки) має йтися про використання апарату, функцій і структур або комбінації відповідних правових теорій. Це не означає відмову від створення єдиної теорії правового регулювання економічних відносин або обґрунтування її як тупикової гілки правової теорії, але свідчить скоріше про *інтертеоретичний характер* взаємодії економічних і правових теорій, які в теорії систем носять назву асимптотичних і при яких жодна із взаємодіючих правових і економічних теорій не поглинається і не зводиться одна до другої.

Підводячи підсумок наведеному, теорію правового регулювання економічних відносин слід визначити як результат

інтертеоретичної асимптотичної взаємодії домінуючої на даному етапі розвитку суспільства економічної доктрини і правових форм її реалізації.

Надійшла до редколегії 10.06.2000

М. Панов, член-кореспондент АПрН України,

В. Тихий, член-кореспондент АПрН України

Безпека як фундаментальна категорія в методології правознавства

(до постановки проблеми)

Сучасна постіндустріальна цивілізація, досягнення науково-технічного прогресу забезпечили дуже високий рівень освоєння сил природи, ефективне використання в інтересах людства найновіших досягнень науки і техніки. Водночас активний і різноплановий розвиток виробничої та соціальної сфер життєдіяльності людини об'єктивно зумовив виникнення і прогресуюче збільшення досить інтенсивних чинників і джерел різного роду небезпек, що створюють загрозу заподіяння значної, а часом і великої (або дуже великої) шкоди особистості, суспільству, державі або навіть загрозу існуванню людства. До них можна віднести термоядерну, хімічну, технологічну, екологічну, епідемічну, продовольчу (небезпеку голоду), зловживання науковими і технічними знаннями, воєнну, соціальну, кримінальну (зокрема тероризм), економічну та інші небезпеки.

У наш час небезпеки стали величезними і безпрецедентними. Вони — об'єктивна і самоочевидна субстанція, що має місце в реальній дійсності. Деякі з них настільки великі та інтенсивні, що створюють загрозу існуванню людства на Землі та можуть призвести до зникнення виду “*homo sapiens*”. Зростає і страх перед ними, який змушує людей відчувати постійну небезпеку. Тому прагнення людей убезпечитися від подібних загрожуючих чинників, явищ та процесів є природним і надзвичайно актуальним. Звідси випливає, що безпека, тобто стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства, держави, людства від небезпек, — це одна з найважливіших цінностей соціального буття людей, обов'язкова передумова існування і подальшого розвитку людства. Вона стає найважливішим і необхідним засобом його порятунку, виживання всього живого на Землі.